

PIRIMQUL QODIROVNING "HUMOYUN VA AKBAR" TARIXIY ROMANIDA QO'LLANGAN NOVERBAL MULOQOTNING KINESTIK VOSITALARI

Dildora Ro'zimurotova Ravshanovna

Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar:

Toirova Guli Ibragimovna

BuxDU O'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida professori

Filologiya fanlar doktori

Annotatsiya: *Ushbu maqolada muloqot va uning noverbal muloqot turi haqida so'z boradi. Uning kinestika, takesika, proksemika, pantomimika kabi bo'limlari to'g'risida ma'lumot berilib, noverbal muloqotning kinestik bo'limlariga Pirimqul Qodirovning „Humoyun va Akbar“ asari asosida misollar keltiriladi. Kinestik vositalar qanday ma'noda qo'llangani va bitta gapda ketma-ket qo'llangan imo-ishoralar misollar orqali yaqqol ko'rsatilib, tushuntirib o'tiladi.*

Kalit so'zlar: *muloqot, noverbal muloqot, kinestika, proksema, takesika, pantomimika, kinetik belgilar, nutqsiz kommunikatsiya, mimika, imo-ishora.*

KIRISH

Insonning uni o'rab turgan olamga o'zaro ta'siri obyektiv munosabatlar tizimida namoyon bo'ladi. Obyektiv munosabat va aloqalar so'zsiz har qanday real guruhlarda paydo bo'ladi. Guruh a'zolarining bu obyektiv o'zaro munosabatlari subyektiv shaxslararo munosabatlarda aks etadi. Har qanday ishlab chiqarish odamlarning o'zaro birlashishini talab qiladi. Hech bir kishilik jamiyatida odamlar bilan munosabat o'rnatilmasa, ular bir-birini to'g'ri tushunmaydi, to'laqonli birgalikdagi faoliyatni tashkil eta olmaydi. Masalan, o'qituvchi, o'quvchilarga biror narsani o'rgatish uchun ular bilan munosabatga kirishish kerak. Muloqot kishilarning hamkorlikdagi faoliyati, ehtiyojlari asosida tug'iladigan, ular o'rtasidagi aloqa rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Muloqot hamkorlikdagi faoliyat qatnashchilari o'rtasida axborot almashinishni o'z ichiga oladi, bu muloqotning kommunikativ ko'rinishida ifodalanadi. Odamlar bir-biri bilan munosabatga kirishishda tildan muomala vositasi sifatida foydalanadilar. Muloqotning ikkinchi jihati muomalaga kirishuvchilarning o'zaro ta'siridir. Bunda faqat so'zlar emas, balki harakat va holatlar ham almashinadi. Masalan, sotuvchi bilan xaridor o'rtasida biror so'z aytmasdan muomalaga kirishish mumkin. Muloqotning uchinchi tomoni muomalaga kirishuvchilarning bir-birini idrok qilishidir. Muomalaga kirishuvchilarning bir-birini to'g'ri tushinishi muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, muloqotning shartli uch tomonini ajratish mumkin: kommunikativ (axborot berish), interaktiv (o'zaro ta'sir) va perseptiv (o'zaro idrok qilish).

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Paralingvistik vositalarga oid tushunchalar dastlab 1644 yili Angliyada D. Bulverning "Nutq va muloqot qiluvchi imo-ishora harakatlarini ifodalovchi qo'lning tabiiy tili va xronologiyasi" nomli asarida tadqiq qilingan. Uning ilmiy nazariyasi asosida 1650-1670 yillar oralig'ida I. Shlezinger, L. Namir, R. Berdvestel, E. Klim, U. Stokoeva U. Belludji kabi izlanuvchilar va tadqiqotchilarning paralingvistik vositalarga oid ilmiy ishlari dunyoga kelgan. O'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab esa jahon tilshunosligida nutqda verbal vositalar bilan bir qatorda noverbal vositalarni turli aspektlarda o'rganishga e'tibor kuchaygan. Jumladan, F. Poyatos, G. Treyger, D. Shifrin, I. Yildirim, D. Eryilmaz, Sh. Ruxi, G. Kolshanskiy, T. Nikolaeva, A. Reformatskiy, G. Kreydlin, T. Vlasova, A. Plaxotnikov, E. Borisova, R. Yakobson, A. Nurmonov, A. Sobirov, M. Saidxonovlar lingvistikaga oid; N. Gunduz, F. Serdjant, D. Abduazizovalar ijtimoiy lingvistikaga oid; Safarov pragmalingvistikaga oid; I. Gorelov psixolingvistika fanlari bilan bog'liq holda tadqiqot ishlarini olib borgan[6]. Tadqiqotchilar o'z ilmiy ishlarida imo-ishora harakatlarini tizimlashtirish, tartibga solish va mazmun-mohiyatini anglatuvchi yagona izohli lug'atni yaratish ustida izlanishlar olib borgan. Paralingvistika haqidagi tadqiqot ishlari fonetik hodisalar sifatida 1930-yilda N. Yushmanov tomonidan "G'ayritabiiy fonetika" haqidagi asarida ham o'rganilgan. Olimlarning fikricha paralingvistik vositalarda g'ayritabiiy fonetik hodisalarga nutqda hosil bo'ladigan kanonik tovushlar va tovush birikmalarining o'ziga xos turlari ham kiradi. G'ayritabiiy fonetika elementlaridan badiiy nutqda ekspressiv-tasviriy vosita sifatida foydalanish mumkin, masalan, qushlarning kuylashini tasvirlashva boshqalar. [6] Odamlar muloqot jarayonida so'zlardan tashqari, ya'ni verbal vositalardan tashqari turli xil harakatlardan, qiliqlar, holatlar, kulgu, ohanglar va boshqalardan ham foydalanadilar. Qiliqlar, mimika, ohanglar, to'xtashlar (pauza), hissiy holatlar, kulgu, yig'i, ko'z qarashlar, yuz ifodalari va boshqalar o'zaro muloqotning nutqsiz vositalari bo'lib, ular muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, uni to'ldiradi, ba'zan esa nutqli muloqotning o'rnini bosadi, bunday vositalarni noverbal vositalar deyiladi.[2] Flora Devis (1976) imo-ishoralarning ahamiyati haqida to'xtalgan, odamlar odamlarga xabar uzatganda pozalar, tana pozitsiyalari va harakatlar hamda ishoralar ovozli signallar kabi muhim ahamiyatga ega. Muloqotda harakatlardan tortib turli xil noverbal elementlar mavjud va odamlar tovushlar bilan gaplashganda qabul qiladigan pozitsiyalar ham shular jumlasidandir.[3] Jahon tilshunosligida paralingvistika fani deyarli barcha tillarda o'rganilgan bo'lsa-da, ularda noverbal vositalar verbal vositalarga nisbatan asosan ikkilamchi komponent sifatida qarab kelinmoqda. Natijada nutqda verbal vositalarning imkoniyati cheklanganda, noverbal (paralingvistik) vositalarni birlamchi (mustaqil) muloqot vositasi o'rnida qo'llash masalasi nazardan chetda qolib ketgan, noverbal vositalarning struktur tuzilishi tugal ishlab chiqilmagan, verbal va noverbal vositalarning o'zaro munosabatlari bir tomonlama tasniflanib, noverbal muloqotni ifodalovchi vositalarning stilistik, etnopsixologik, lingvopragmatik aspektlari va nutqda namoyon bo'lishining grammatik jihatlari aniqlanmagan. Shundan kelib chiqqan holda hozirgi

zamon tilshunosligida diplomatik, iqtisodiy, siyosiy va turistik muloqotlar chog'ida madaniyatlararo farqlarning yuzaga kelishini o'rganish tilshunoslar e'tiborini alohida jalb etgan eng dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qolmoqda.[6] Noverbal muloqot va xulq-atvor to'g'risidagi ilmiy izlanishlar 1872-yilda Charlz Darvinning "Insonlar va hayvonlarda emotsiyalar ifodasi" nomli asarining nashriyoti bilan boshlandi. O'sha vaqtdan buyon, so'zlarsiz muloqot va xatti-harakatlarning turlari, ta'siri va ularning ifoda etilishi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borildi. [8] Kinesika atamasi ilk bor fanda amerikalik antropolog Rey Birdvistell tomonidan qo'llangan. Uning olib borgan tadqiqotlari natijasida kinesikani o'rganish birmuncha rivojlangan. Kinetik belgilar tizimi imo-ishoralar, mimika va pantomimikadan iborat. Masalan, rost so'zlayotgan kishi ochiq kaftlarini ko'rsatishdan qo'rqmaydi. Aksincha, yolg'onchi ularni berkitishga harakat qiladi. [4] Suhbatdoshdan o'zini yuqori tutish belgilaridan biri — butun kaft cho'ntakda bo'lib, bosh barmoqning tashqariga chiqarib qo'yilganligidir. Shubhalanuvchanlikni, odatda, og'izni qo'l bilan himoyalash, burunga tegib qo'yish, qovoqlami silab qo'yish, quloq ortini yoki bo'yinni qashlab qo'yish bildirib qo'yadi. Dahanni silab-silab qo'yish qaror qabul qilishga qiynalishni ko'rsatadi. Asabiylik holati kishining biror narsaga — bilak uzugi, soati va shu kabilarga hech qanday maqsadsiz qayta-qayta tegib turishi ostiga yashirinadi. Stulning ustiga «minib», oyoqlami keng yozib o'tirishdan odamdagi dominantlikka (ustunlikka, hukmronlikka) moyillikni sezish mumkin. Oldinga chiqarilgan oyoq, ayniqsa, uning uchi bilan yer deysinayotgan bo'lsa, dominantlik yaqqol namoyon bo'ladi. Bosh orqasida chalishtirilgan qo'llar, ayollarda belga tiralgan mushtlar ham dominantlikka intilish munosabatidan darak beradi. Kiyimdagi yo'q changlarni qoquvchilar bunday harakati bilan suhbatdosh fikriga e'tiborsizligini yoki qo'shilmazligini ko'rsatadi. Qo'llarini boshining orqasiga o'tkazib, oyoqlarini chalishtirib o'tirgan kishi vaziyat to'la uning nazorati ostida, deb hisoblaydi. O'tirganda qo'llarni tizzaga qo'yish harakatga darhol tayyorlikni bildiradi. Suhbatni tugatmoqchi bo'lgan kishi qo'llarini tizzasiga qo'yib, qaddini biroz oldinga egadi. Odam gapira turib oyoqdan oyoqqa ko'chaversa, tezroq ketishga harakat qilayotganligini, suhbat unga yoqmayotganligini yoki shoshayotganligini taxmin qilish mumkin. Ko'krak qafasini berkitish himoyalanih alomatidir. Bunda qo'llar ko'krak qafasiga chalishtirilgan, qaddi-qomat egilgan bo'lishi mumkin. Agar kishi dahanini kafti bilan tirab o'tirgan bo'lsa. bu ko'pincha diqqat bilan tinglayotganligi va o'ylanib qolganligini bildiradi. [5] Kundalik muloqotda odamlar ko'proq quyidagi fanlar o'rganadigan muloqotning noverbal vositalaridan foydalanadilar: kinestetika (inson hissiyotlarining tashqi ifodalanishi), mimika (yuz mushaklarining harakati), imo-ishoralar (tana alohida qismlarining ishoratli harakatlari), pantomimika (butun tana: gavda holati, qomat, egilish, yurish harakatlari), takesika (muloqot vaziyatidagi yaqinlashishlar: qo'l siqish, o'pishish, tegib ketish, siypalash, itarib yuborish va h.k.), proksemika (odamlarning muloqot vaqtida fazoda joylashishi, inson aloqalarida quyidagi masofalar sohalarini ajratadilar: yaqinlik sohasi (15-45 sm), shaxsiy yoki

xususiy soha (45-120 sm), ijtimoiy soha (120-400 sm), ommaviy soha (400 smdan ortiq). [1]

Qarsak chalmoq – Otini burib orqaga qaytayotgan Hamidabonu Xonzodabegimning soʻzini eshitmagan boʻlsa ham, uning *qarsak chalgani* koʻrib, oʻzida yoʻq suyundi.

Qoʻlini koʻksiga qoʻyib qulluq qilmoq – Hamidabonu hayajon ichida otini tolol tomonga burdi-da, *qoʻlini koʻksiga qoʻyib*, Xonzodabegimga *qulluq qildi* (hurmat maʼnosida qoʻllangan).

Qoʻlini oʻpmoq – Odatga binoan, Hamidabonu uning qoʻlini ikki qoʻllab oldi-yu, bir tizzasini yerga tirab, bayroqni oʻpgandek ixlos bilan oʻpdi. (hurmat maʼnosida)

Kinoyali jilmaymoq – Humoyun *kinoyali jilmaydi*.

Yuzi tundlashmoq – Humoyun hozir qamal azobidan qiynalayotgan Chinor qalʼasidagi odamlarini koʻz oldiga keltirdi-yu, *yuzi tundlashdi*.

Lab burmoq – Said Xalil Xoʻja Husaynning elchilikni eplay olmaganidan quvonganday labini burib: – Ana xolos! – deb qoʻydi.

"Ketimdan boring" ishorasi – Said Xalil bogʻ darvozasi tomonga oʻtar ekan, Alvaro Pakaviraga "ketimdan boring!" degan ishorani qildi.

Jilmayib bosh irgʻadi – Nizom kemanding pastki tor qavatida qator eshkakchilar orasida oʻtirgan koʻyicha orqadagi kemanding ochiq sahnida turgan Hamidaga *jilmayib bosh irgʻadi*.

Istehzo bilan tikilmoq, jilmaygan lablar – Sherxonning koʻzlari Bayramxonga "sen kim boʻlibsenki, mendan sodiqlik talab qilursen?" degandek sovuq istehzo bilan tikildi, ammo uning istar-istamas jilmaygan lablaridan: -Xulosangiz maʼqul,- degan soʻzlar eshitildi.

Miyigʻida kulmoq, bosh irgʻamoq – Afzalbek shu payt podsho oʻrnida avvalgi sodda eshkakchi Nizomni koʻrganday boʻldi-yu, miyigʻida kulimsirab bosh irgʻadi.

Koʻz urishtirmoq, lab burmoq – U hali boshqa chavandozlarga oʻxshab egarga mixlanganday mahkam oʻtirishga odatlanmagan, buni koʻrgan baʼzi bek-u navkarlar oʻzaro koʻz urishtirib, zimdan lab burishardi.

Gʻazab bilan tikilmoq – Humoyun Said Xalilga *gʻazab bilan tikildi*: – Siz Hindolni razillarcha adashtirgansiz.

Lab burmoq – Aʼyonlar Akbarga quyuq taʼzim qilib, toj-u taxt bilan muborakbod etayotganda, uning koʻzlaridan yosh oqayotgani baʼzilarni hayratga soldi, baʼzi beklar "hali bu bola-ku!" degandek kishi bilmas *lab burib qoʻyishdi*.

Bosh chayqamoq – Hamidabegim yigʻlab *bosh chayqadi*: – Tirikliklarida birga yashagani qoʻymadilar, nuqul bizni ayirdilar.

Qosh chimirmoq – Biroq meʼmordan sarf-xarajati qanaqa boʻlishini soʻrab bilan sari qoshi chimirilib, avzoyi oʻzgara boshladi.

Labini tishlamoq – Hamidabegim "aytma" deganday labini tishlab qaradi.

Qovogʻini uymoq – Janob Shohqulibek, – dedi Akbar qovogʻini uyib, – siz men bilan fil urishtiradi ham darajaga yetib qoldingizmi?

Yuzi burishmoq – Adhamjon bu noxush hodisani eslaganda *yuzi birdan burishib*: –Saroyda emas,daryo bo'yida, –dedi.

Yuzi alamdan ko'karmoq – Muzaffarshoh qirq yoshlardagi, semiz, qora odam ekan, o'zi shuncha yil hukmronlik qilgan saroyni endi Akbar egallab olganini ko'rib, yuzlari alamdan ko'karib ketdi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda verbal va noverbal muloqotning har ikki turi ham keng qo'llaniladi va bularga bo'lgan ehtiyoj ham katta sanaladi. Bu ikki muloqot turini bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularni birini ikkinchisidan ayri holda tassavur etish qiyin. Muloqotning ikki turini ham qo'llash so'zlovchilar o'rtasidagi gaplarga aniqlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraximova M. Tilshunoslikda verbal va noverbal muloqot. RESEARCH AND EDUCATION Volume-1, Issue-2, 2022.

2. Alimova M.R. Muloqotda noverbal vositalarning o'рни va ahamiyati. Journal of new century innovations volume-27, issue-6, April 2023

3. Axunova M.A. Lingvistik hurmat kategoriyasida noverbal muloqot. Journal of new century innovations volume-26, issue-4, April 2023.

4. Berdimuratova M. Nutqda kinestik xatti-harakatlarni ifodalovchi til birliklarining qo'llanilishi. INNOVATION SCIENCE AND RESEARCH INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL Volume-1, Issue-3, 2023.

5. Maxsudova M. Muloqot psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent: Turon-iqbol, 2006.

6. Mirzayeva D.I, Xolmatova Z.A. Paralingvistika tarixi, hozirgi davr noverbal vositalari va ularning reklamadagi ahamiyati. Fars Int J Edu Soc Sci Hum Volume-10, Issue -11, 2022.

7. Qodirov P. Humoyun va Akbar. Roman. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018.

8. Toirova G., Oripova P. Gratitude expresses pragmatic meanings, Published March 2, 2024, Multidisciplinary and Multidimensional journal, - B.280-284

9. Toirova G., Oripova P. Minnatdorchilik nutqiy aktining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari, Google schoolor jurnali, 2024. –B. 96-100

10. Verwellmind sayti.